

ZSRR — URSS — СССР

JANINA EFFERTOŃWA (Poznań)

OSTATNIE BADANIA NAD SŁOWIAŃSZCZYZNĄ STAROŻYTNĄ
I WCZESNOŚREDNIOWIECZNĄ W ZSRR*

METODY. NAUKI POMOCNICZE

W pracy V. B. Perchavki (1977) znajdujemy wyczerpujący przegląd polskiej literatury archeologicznej, związanej z pracami wykopaliskowymi, prowadzonymi na Białorusi w latach 1960 - 1975. Artykuł zawiera dużo uwag krytycznych i konfrontuje wyniki badań uczonych polskich z badaniami archeologów radzieckich na temat początków Słowian, szczególnie w wiekach od VI do IX.

Na temat metod klasyfikacji ceramiki wczesnosłowiańskiej wypowiada się I. P. Rusanova (1977). Autorka zwraca uwagę na fakt, że nie ornamentowana ceramika słowiańska znajduje się nad Dnieprem, na Wołyniu i nad Dniestrem na pierwszy rzut oka wydaje się jednolita. Często do jednej grupy zalicza się jednak pochopnie naczynia o różnych proporcjach i różnie wyprofilowanym brzuscu. Gdy weźmie się te cechy pod uwagę, to według zdania autorki, na omawianych terenach można ustalić różne lokalne i chronologiczne grupy ceramiki. I. P. Rusanova porównuje ceramikę trzech głównych grup lokalnych z drugiej połowy I tys. n.e., mianowicie ceramikę typu Korezak, typu Pieńkowska i typu Tuszemla-Kołoczyn. Dochodzi do wniosku, że każda z tych grup ma cechy specyficzne. Uzyskane przez nią dane mogą być pomocne w badaniach ceramiki ręcznie lepionej na innych terenach słowiańskich.

STAROŻYTNOŚĆ

Prace problemowe. Choć od lat obserwuje się postęp w zakresie znajomości kultury zarubinieckiej, jest jeszcze wiele zagadnień związanych z tą kulturą, które mają charakter dyskusyjny. Między innymi wiedzie się spory na

* Na podstawie publikacji zamieszczonych w czasopiśmie wydanych w 1976 i 1977 r.

temat nosicieli kultury zarubinieckiej i ich roli w etnogenezie Słowian. W związku z powyższym niezwykle ważne jest ustalenie końcowej daty istnienia stanowisk będących wytworem tej ludności. Na temat chronologii kultury zarubinieckiej na Polesiu wypowiada się K.V. Kasparova (1976b). W swoim artykule dużo miejsca poświęca fibulom, bardzo pomocnym w datowaniu interesującej ją kultury. Dla zilustrowania swoich rozważań załącza schemat synchronizacji kultur (z wyznaczeniem chronologii absolutnej) dla niektórych obszarów Europy Środkowej i Polesia w późnej fazie okresu późnolateńskiego i w okresie wczesnorzymskim, tzn. w czasie między I w. p.n.e. a II w. n.e.

Ta sama autorka (K.V. Kasparova 1976a) szczegółowo opracowała materiały pochodzące z cmentarzyska Otwierżyci; na ich tle dokonała nowych ustaleń w zakresie chronologii kultury zarubinieckiej na Polesiu. Dużo miejsca w tym artykule zajmuje sprawa obrządku pogrzebowego — uzyskane dane zestawione są w formie tabel; załączono plany cmentarzysk i przekroje grobów. Ilustracje ceramiki i tabele typowych naczyń ułatwiają orientację w uzyskanym materiale. Podobnie dużo miejsca poświęca K. V. Kasparova fibulom. Wyróżniwszy poszczególne typy i ustaliwszy ich chronologię autorka zebrała całość materiału w specjalnej tabeli. Następnym etapem jej dociekań jest korelacja wyników rozważań nad ceramiką z analizą fibul oraz porównanie ceramiki z Otwierżyci z ceramiką kultur pomorskiej i grobów podkłoszowych z Polski, Wołynia i Polesia. Pod koniec pracy autorka wykreśliła schemat mikrochronologii cmentarzyska. Na plan cmentarzyska naniosła różne typy pochówków w odpowiednich przedziałach chronologicznych.

Dużo nowych materiałów na temat chronologii interesującej K. V. Kasparovą kultury zarubinieckiej wnosi jej artykuł poświęcony fibulom (K. V. Kasparova 1977). Usystematyzowała tam autorka materiał archeologiczny. Załączyła ilustracje typowych okazów i mapkę ze stanowiskami, na których znaleziono interesujące ją fibule. Uwypukla się zagęszczenie takich stanowisk na Bałkanach, w środkowym dorzeczu Dunaju. Pojedyncze stanowiska odkryto m. in. na Krymie, nad Bohem, nad Dniestrem, w dorzeczu Narwi, Niemna i Berezyny. Mamy dowody istnienia kontaktów pomiędzy ludnością celtycko-iliryską Bałkanów a ludnością zamieszkującą lasostep na wschód od Karpat i na północ od Dunaju. Autorka zastanawia się nad mechanizmem kontaktów między Południem a Północą w okresie istnienia tam kultury zarubinieckiej.

Bogate materiały kultury późnozarusinieckiej typu kijowskiego zostały opracowane przez V. M. Danilenkę (1976). Autor, analizując szczegółowo dostępne mu materiały, dochodzi do niezwykle przydatnych w dalszych badaniach wniosków na temat tej kultury. Kultura późnozarusiniecka występująca na Podnieprzu w II - IV w. n.e. jest ogniwem między wczesnym „wenedzkim” okresem rozwoju kultury słowiańskiej a okresem środkowym, tzw. antsko-wenedzkim. Rolę ogniwa pośredniego odgrywają według autora zabytki typu kołoczńskiego, datowane na V w. n.e. Po nich następują inne, np. typu pieńkowskiego i prasko-korczakskiego z wieków V do VII n. e.

W artykule N. G. Bjelana (1977) rozpatrzone zostały rezultaty badań 17,5 tys. kości ssaków z 23 osad związanych z kulturami zarubiniecką i typu Łukaszewka-Pojanieszty oraz kulturą wczesnosłowiańską (według danych autora) oraz z kulturą czerniachowską (według danych I. G. Pidopličko i V. I. Calkina). Autor udowadnia, że myślistwo odgrywało znaczną rolę w gospodarce plemion zamieszkujących Ukrainę w VI - VIII w. n.e., ale w kulturze czerniachowskiej rola łowiectwa nie była duża. Ludność tej kultury hodowała krowę, która była ważnym zwierzęciem w życiu wszystkich plemion I tysiąclecia n.e., i świnie.

W dorzeczu Dniepru i na terenach nadezarnomorskich, przy jego ujściu, znaleziono bardzo dużo ułamków szklanych naczyń, które są niezwykle pomocne w ustalaniu chronologii stanowisk kultury czerniachowskiej. E. A. Symonovič (1977) rozpatruje 51 fragmentów takich naczyń, dzieląc je na 8 grup. Czas przenikania na ziemie barbarzyńskie importowanych naczyń szklanych zamyka się między III-IV a V wiekiem n.e. Brak ich zupełnie na wczesnośredniowiecznych stanowiskach słowiańskich VI - VII w.; dopiero w czasach Rusi Kijowskiej rozpoczęto rodzimą produkcję szkła.

P. I. Chavljuk (1977) omówił wyniki badań uczonych nad rekonstrukcją ręcznych żaren kultury czerniachowskiej, ale jego zdaniem wszystkie te próby nie były wyczerpujące. Autor opierając się na metodzie eksperymentalnej przedstawia swoją wersję działania i użytkowania pierwotnych żaren. Masowe rozprzestrzenienie się badanych przez P. I. Hawljuka żaren w osadach kultury czerniachowskiej na lasostepowej, prawobrzeżnej Ukrainie miało miejsce w III - IV w. n. e. Miejscowi rzemieślnicy wytwarzali je z przeznaczeniem na handel. W 1957 r. natrafiono w Łuce Wróblewieckiej na resztki budynku naziemnego, zawierającego bardzo interesujące narzędzia służące do obróbki drewna. Ten warsztat związany z kulturą czerniachowską opracowała M. A. Tichanova (1977). Omówiła budowę domostwa oraz zachowany w nim inwentarz ruchomy (ciosła, dłuta, piła). Autorka powołuje się na materiały porównawcze z Węgier, Polski i Francji. Z powodu braku analiz metalograficznych nie udało się niestety ustalić pochodzenia wielu narzędzi i techniki ich wykonania.

Obszerny artykuł M. B. Ščukina (1976) przynosi nowe dane i uogólnienia dotyczące Słowian w wiekach II do IV n.e. Autor dokonał próby nowatorskiego ujęcia materiałów pochodzących z czasów poprzedzających wiek VI. Kultura Słowian zamieszkujących Czechosłowację, Ukrainę, Polskę, Rumunię i Bułgarię, począwszy od VI w., jest znana bliżej dzięki przekazom pisanim. Niestety nie powiodły się dotychczas niektóre próby scharakteryzowania tzw. kultury ceramiki „typu praskiego”. M. B. Ščukin krytykuje stosowaną nieraz w badaniach metodę typologiczną, która bez oparcia na pewnych wyznacznikach chronologicznych jest zawieszona w próżni. Autor przyjmuje, że ceramika typu „praskiego” mogła się pojawić już w wieku V. Mówi o cechach wspólnych i różnicach w kulturze pierwszych Słowian, o centrum i peryferii ich zasiedlenia. Stosując metodę retrospektywną cofa się do grupy Korczak

na terytorium Polesia i Wołynia. Wnika w specyfikę różnych grup kultury czerniachowskiej. Dłużej zatrzymuje się nad materiałami ze Słowacji, gdzie natrafiono na liczne zabytki kultury przeworskiej. Osobny rozdział poświęca „przedpraskim” formom ceramiki z Polski, z uwzględnieniem ich chronologii. Pod koniec swej pracy mówi o kulturze przeworskiej i „białej plamie” wołyńsko-poleskiej, postulując następne badania na tym terenie. W konkluzji artykułu znajdujemy wniosek, że kultura czerniachowska była tylko jednym z pobocznych „produktów” w procesie wykształcania się Słowian. Do pracy załączona jest mapa rozprzestrzenienia się przedpraskich form ceramiki, obrazująca na podstawie danych archeologicznych sytuację etnopolityczną w Europie Wschodniej w wiekach I do IV n.e.

M. B. Ščukina (1977) interesuje też problem Gotów w kulturze czerniachowskiej. Na wstępie artykułu omawia dotychczasowe badania nad tym zagadnieniem. Na szerokim tle rysuje wpływy gockie w kulturze czerniachowskiej — daje przykłady typowych zabytków kultury gockiej, nanosząc je na mapy (grzebień, fibule, ceramika, zawieszki z bursztynu, przedmioty z napisami runicznymi, domostwa). Załącza wykres, na którym uwzględnia chronologiczną pozycję datowanych kompleksów kultury czerniachowskiej względem siebie. Aby do końca zbadać problem udziału Gotów w kulturze czerniachowskiej, trzeba według autora prowadzić dalsze badania nad kulturą przeworską, nad zabytkami Sarmatów i Daków, a także rozszerzyć wykopaliska na Krymie, w Słowacji itp.

D. A. Mačinskij (1977) ubolewa, że skąpe są świadectwa pisarzy starożytnych o terenach zamieszkiwanych przez Słowian przed VI w. n.e. Bazą dla odtwarzania zasiedlenia Słowian w tych czasach są źródła archeologiczne. D. A. Mačinskij podsumowuje wyniki badań prowadzonych nad interesującym go problemem. Autor omawia szczegółowo przekazy Jordanesa, Pliniusza, Tacyty i Ptolomeusza, zatrzymując się dłużej nad kulturą zarubiniecką. Rozpatruje szczegółowo wiadomości na temat takich plemion słowiańskich, jak Wenetowie, Antowie i Sklawinowie. Artykuł uzupełniają mapy ze schematycznie naniesionymi danymi o Słowianach z czasów między I a VIII w.n.e.

E. V. Machno (1976) podkreśla, że badania nad problemem wspólnoty bałto-słowiańskiej muszą być poparte materiałami archeologicznymi. Trzeba wyjaśnić wzajemne stosunki między nosicielami kultury czerniachowskiej a ich sąsiadami na północnym zachodzie. Autorka na podstawie materiałów, uzyskanych w trakcie wykopalisk na ementarzyskach w okolicach Dytynicz i Kompaniejewa, próbuje ustalić związki, jakie istniały między tymi dwiema grupami ludności. Dochodzi do wniosku, że w składzie ludności chowającej zmarłych w Kompaniejewie można zaobserwować przybyszów z północnego zachodu, którzy zachowali niektóre cechy swojej kultury materialnej.

Osadnictwo. Nowe odkrycia. W ostatnim dziesięcioleciu archeologia ukraińska może zanotować duże osiągnięcia w zakresie pomnażania źródeł archeologicznych. Intensywne badania wykopaliskowe doprowadziły do odkrycia

szeregu stanowisk wczesnosłowiańskich i staroruskich. Przegląd tych dokonań w postaci krótkiego sprawozdania znajdujemy w artykule I.I. Artemienki (1977). Nad Prutem np. odkryto wczesnośredniowieczne osady słowiańskie z IV - V w. n.e. Dzięki nim można było ustalić ciągłość kultury słowiańskiej na Ukrainie. Znalazły potwierdzenie teorie, że wczesnosłowiańskich zabytków z pogranicza I tys. p.n.e. i I tys. n.e. oraz z pierwszej połowy I tys. n.e. trzeba szukać wśród zespołów zabytków późnozarubinieckich i czerniachowskich. Równolegle udało się wydzielić dużo elementów późnosecytyjskich, sarmackich, trackich i gockich w kulturze czerniachowskiej, co świadczy o zmieszaniu się obcych elementów ze słowiańskimi na ziemiach między środkowym Dnieprem, Dniestrem i górnym biegiem Wisły. Udało się udowodnić jednolitość słowiańskiej kultury materialnej we wczesnym średniowieczu na ogromnym terytorium od Dniepru do Łaby i od Prypeci do Dunaju.

W artykule S. P. Pačkowej (1977) rozpatrzone zostały materiały z osady odkrytej pod wsią Kruglik na Bukowinie, które dotychczas wiązane były z kulturą zarubiniecką. Rezultaty prac wykopaliskowych prowadzonych w 1973 r. upoważniają autorkę, po analizie znalezionych narzędzi i ceramiki w porównaniu z podobnymi zabytkami kultury zarubienieckiej, do ustalenia, że stanowisko to związać można z kulturą Pojanieszty-Łukaszewka.

W czasie badań ratowniczych odkryto pod wsią Podbierzecy (obwód Lwów) 4 domostwa, jamę gospodarczą i palenisko. Obiekty te wiąże się z kulturą przeworską pierwszych wieków naszej ery. Różnorodna ceramika była przeważnie ręcznie lepiąca; nieliczne fragmenty naczyń wykonanych na kole wiązać można z kulturą lipicką. Osadę datuje się na czas między końcem I w. p.n.e. a początkiem III w. n.e. Odkrycie stanowiska kultury przeworskiej na Górnym Podniestrzu powinno zdopingować uczonych do wnikliwego zbadania procesów kulturowych na tych ziemiach w pierwszych wiekach n.e. (D. N. Kozak 1977).

We wsi Sinicy (obw. Czerkassy) na prawym brzegu rzeki o tej samej nazwie, która jest prawym dopływem Bohu, odkryto piec do wytopu żelaza. Zespół liczył 10 - 15 pieców. W pobliżu zbadano resztki 2 osad związanych z kulturą czerniachowską. Opis budowy pieców, zachowanych resztek żużla, dysz itp. znajdujemy w artykule V. V. Kropotkina, V. E. Nachapetjana (1976). Autorzy omawiają znane im materiały na tle porównawczym (Polska, Niemcy, Czechosłowacja).

WCZESNE ŚREDNIOWIECZE

Prace problemowe. W artykule O. V. Suchobokova (1977) znajdujemy wiadomości na temat stanowisk typu wołynczewskiego na lewobrzeżnym Podnieprzu. Stanowiska te stale wywołują spory co do ich kulturowo-chronologicznej i etnicznej interpretacji. Autor wyraża pogląd, że należały one do Siewierzan, a datować je można na VII - VIII w. Zabytki analogiczne do oma-

wianych zostały znalezione ostatnio na Podnieprzu Kijowskim — ich chronologię ustalono na czasy od końca VII w. n.e. do początków wieku IX, co może świadczyć o migracji grupy ludności z lewego na prawy brzeg Dniepru.

W pracy V. V. Aulichy (1977) podkreślone zostało znaczenie badań ceramiki staroruskiej jako ważnego źródła historycznego. Autor przedstawia aktualny stan badań nad tą grupą zabytków i daje wskazówki co do kierunku dalszych badań. Specjalną uwagę poświęca roli garncarstwa, jego rozwojowi i wpływowi nowych technik garncarskich na formę i ornamentykę naczyń. Charakteryzuje też podstawowe metody badań ceramiki wczesnośredniowiecznej.

W trakcie badań stanowisk kultury sątowo-majackiej zwróciła uwagę badaczka gładzona ceramika stołowa, która występuje w większym lub mniejszym stopniu na każdym obiekcie wspomnianej kultury. Ceramika ta stała się w wielu przypadkach wskaźnikiem etnicznym i chronologicznym. Ma to szczególne znaczenie w badaniach obiektów wielowarstwowych, takich np. jak Sarkiel-Biełaja Wieża. V. S. Flerov (1976) zrobił zestawienie statystyczne dla materiałów ceramicznych z tego stanowiska. Wynika z niego, iż w dolnych, chazarskich warstwach grodu było 81,75% tej ceramiki, zaś w warstwach z czasów ruskich — tylko 18,25%. Potwierdza to teorię V. S. Flerova, że po podbiciu grodu w 965 r. przez wojska ruskie nastąpiły duże zmiany w składzie etnicznym jego mieszkańców. Jednak trzeba podkreślić, że te 18,25% ceramiki gładzonej jest równocześnie dowodem, iż ludność „sątowska” przetrwała w grodzie po roku 965. Autor postuluje zbadanie problemu wzajemnych stosunków ludności sątowo-majackiej i słowiańskiej w chazarskim okresie istnienia grodu; zwrócić by też trzeba uwagę np. na występowanie innych typów ceramiki na tym stanowisku, m. in. ceramiki słowiańskiej typu borszewskiego.

Zagadnienia gospodarcze (rolnictwo, hodowla, rzemiosło). Bardzo interesujący artykuł M. A. Miroljubova (1976) dotyczy rolnictwa w Starej Ładodze. Autor zajął się narzędziami służącymi do uprawy ziemi i do sprzętu płodów rolnych (łopaty, motyki, brony, sierpy, kosy) w wiekach od VIII do X. Bez dokładnej analizy tych narzędzi nie można według autora pokusić się o rozwiązanie wielu ogólniejszych problemów gospodarki wczesnośredniowiecznej. Autor załącza ilustracje typowych narzędzi.

Ju. A. Krasnov (1976) usystematyzował wszystkie dotychczasowe materiały związane z uprawą roli. Autor dokonał też rekonstrukcji pierwotnych radeł. Do artykułu załącza ilustracje różnych typów metalowych okuć narzędzi rolniczych. Metalowe okucia staroruskich pługów doczekały się opracowania przez A. V. Černiecova (1976). W jego artykule znajdujemy pełne wiadomości na temat tych zabytków pochodzących z około 100 stanowisk. Autor przeprowadza klasyfikację typologiczną i chronologiczną okuć. Swoje wywody ilustruje tablicą z wybranymi typami okuć, począwszy od kultury czerniachowskiej po wiek XIX.

W czasie prac wykopaliskowych prowadzonych w 1973 r. w staroruskim grodzie Bielgorod na południe od Kijowa odkryto duży warsztat garncarski z 3 piecami do wypalania naczyń. Ustalono, że miały one kształt gruszkowaty i składały się z 2 komór. Na analogiczny piec natrafiono w trakcie badań wykopaliskowych w Kijowie (T. P. Mezenceva, 1977). Na licznych grodziskach staroruskich zebrano obfity materiał ceramiczny będący tematem oddzielnych opracowań. G. P. Smirnova (1976) zajęła się naczyniami lepionymi ręcznie, znalezionymi w najstarszych warstwach grodu w Nowogrodzie. Wśród ceramiki charakterystycznej dla wieku X natrafiono na formy wcześniejsze, analogiczne są znane z Polski i Niemiec. Autorka dzięki tym wczesnym formom udowadnia, że rodowód Nowogrodu sięga czasów dawniejszych niż wiek X. G. P. Smirnova załącza mapę topograficzną tych punktów wykopu, gdzie znaleziono interesujące ją ułamki, daje też tablicę zestawiającą typologię brzegów naczyń lepionych ręcznie i inną — z rekonstrukcją całych garnków.

Badania archeologiczne prowadzone w 1973 r. na grodzisku Kamno, 8 km na północny zachód od Pskowa dostarczyły 2620 ułamków ceramiki, wśród których było 2187 ułamków naczyń lepionych ręcznie, a tylko 433 fragmenty pochodziły z naczyń toczonych na kole. S. V. Bieleckij (1977) omówił tę ceramikę, uwzględniając surowiec, z jakiego była wykonana i zastosowane domieszki, jak również kształty naczyń i ich fakturę. Całość materiału zgrupował chronologicznie, ilustrując swe wywody wybranymi okazami ceramiki. Datowanie ceramiki zamyka między XII a XIII w. Ten sam autor (S. V. Bieleckij, 1976) zwrócił uwagę na dwustożkowate naczynia toczne na kole, z charakterystycznym żebrowaniem brzuśca, znalezione na grodzisku Truborowo w Starym Izborsku (rej. Pieczersk, obw. Psków), datowane na XII - XIII w. Dotychczas tego typu naczynia nie doczekały się wzmianek w literaturze przedmiotu. Nieliczne fragmenty analogicznych naczyń znane są z Pskowa, Nowogrodu, Starej Ładogi itp. Autor nie spotkał tego typu ceramiki wśród materiałów pochodzących z południowo-zachodnich terenów państwa staroruskiego, ale podkreślił, że są one znane w warstwach X do XII w. w północnej Polsce, w północnych Niemczech i na półwyspie Szwecji. Mogą one być dowodem kontaktów północno-zachodnich ziem staroruskich z półwyspem Bałtyku.

Kowalstwu u Słowian wschodnich w drugiej połowie I tys. n.e. w dorzeczu Dniepru i Dniestru poświęcony jest artykuł V. D. Gopaka (1976). Autor podsumowuje wyniki badań metalograficznych 148 zabytków żelaznych pochodzących z lasostępu między Dniestrem a Dnieprem, datowanych na V - IX w. Autor omawia kolejno: 1) zabytki z trzeciej ćwierci I tys. n.e. i 2) zabytki z czwartej ćwierci I tys. n.e. Wszystkie przedmioty metalowe (narzędzia, broń, sprzęczki itp.) zestawia w tablicy zbiorczej. Daje ilustracje zabytków, dzieląc je na wyprodukowane z żelaza, ze stali bez obróbki cieplnej i stali poddanej obróbce cieplnej. Fotografie mikrostruktur wybranych przedmiotów uzupełniają całość. Potwierdza się wysoki poziom kowalstwa u Słowian

w czasach od połowy I tys. n.e., co wiązało się z ogólnym rozwojem rzemiosła w przededniu powstania państwa staroruskiego.

W artykule A. E. Leonteva (1976) znajdujemy próbę klasyfikacji noży z grodziska Sarskoje w pobliżu Rostowa Wielkiego. Noże te, datowane na czas między VIII a początkiem IX w. n.e., podzielił autor na 3 grupy, wyróżniając też typy. Artykuł uzupełniają schematyczne rysunki noży i fotografie mikrostruktur tych narzędzi oraz tabele zbiorcze.

Danych o wczesnośredniowiecznym kowalstwie dostarcza nam artykuł R. A. Rozenfeldta i K. A. Smirnova (1977), w którym znajdujemy omówienie zamków i kluczy znalezionych na grodzisku Chlepień.

W artykule S. O. Beljajevej, D. P. Nedopaka, N. P. Moskalenki (1977) zamieszczone zostały rezultaty badań fragmentów kotłów żelaznych znalezionych w trakcie wykopalisk na miejscu osady z XII - XIV w. pod wsią Ozarici (rej. Konotopy, obw. Sumy). Kolekcja składa się z 29 fragmentów, z których 8 poddano analizom chemicznym, spektralnym i mikrostrukturującym. Autorzy przytaczają inne, analogiczne znaleziska, m. in. chińskie i mongolskie, ale podkreślają, że kotły z Ozarici mają cechy specyficzne. Choć nie wyklucza się możliwości importu wspomnianych wyżej wyrobów, trzeba też wziąć pod uwagę możliwości ich miejscowej produkcji. Konieczne są dalsze badania, które pozwolą wyświecić nie zbadane dotychczas problemy rozwoju rzemiosła na terytorium Ukrainy w XIII - XIV w.

Ciekawym przyczynkiem wyjaśniającym problem organizacji rzemiosła rogowniczego w starożytnej Ładodze jest artykuł O. I. Davidan (1977). Autorka podkreśla, że poziom rogownictwa na tym stanowisku był wysoki — obróbką rogu i kości zajmowali się specjaliści. W artykule opracowane zostały wszystkie materiały archeologiczne związane z tym zagadnieniem, m. in. budowa domostw, w których natrafiono na ślady warsztatów. O. I. Davidan zaobserwowała, że, podobnie jak w Kolobrzegu i Wolinie, wspomniani rzemieślnicy trudnili się obróbką bursztynu. Przypuszczalnie sami handlowali też swoimi produktami. Bardzo interesujący jest fakt, że grupa rzemieślników trudniąca się obróbką rogu i kości zajmowała w Ładodze domostwa usytuowane w północno-wschodniej części grodu.

Z wczesnośredniowiecznym rzemiosłem związany jest polemiczny artykuł E. I. Ojatevej (1976), w którym znajdujemy krytyczne omówienie dwóch prac poświęconych obuwia skórzanemu, tj. artykułu H. Wiklaka, *Polskie obuwie wczesnośredniowieczne z VIII - XIII w. na podstawie wykopalisk* (Materiały Wczesnośredniowieczne, t. 6, 1969, s. 475 - 517) i opracowania A. J. Larsena, *Somaterialet fra utgravningene i Borgund på summere 1954 - 1962* (Årbok for universitetet i Bergen, Humanistisk Serie, 1970, Nr 1). W konkluzji autorka dochodzi do wniosku, że głównym zadaniem dla badaczy obuwia będzie przyjęcie jednej uniwersalnej metody analizy i typologizacji tych zabytków. Umożliwi to dokonanie wyczerpujących zestawień, tak chronologicznych, jak regionalnych, co jest niezbędne dla wyciągnięcia ogólniejszych wniosków historycznych.

Kontakty. Handel. W czasie prac wykopaliskowych prowadzonych na stanowiskach północnoeuropejskiej części Związku Radzieckiego, datowanych na VIII - XI w., znaleziono liczne zabytki posiadające bliskie analogie w Skandynawii i w Polsce — na ziemiach przybałtyckich. Nie wszystkie z nich są dowodem stosunków handlowych — wiele świadczy po prostu o przetrwaniu dawniejszych tradycji. Niektóre zostały przywiezione przez ludność napływową. Z. A. Lvova (1977) z takiego punktu widzenia rozpatruje paciorki szklane znalezione w Starej Ładodze i na południowym Przyładożu. Omawia szczegółowo wszystkie znane jej zabytki.

A. L. Nikitin (1976) napisał artykuł poświęcony kontaktom między ludnością pochodzenia skandynawskiego, która między VIII a X w. osiedliła się na ziemiach położonych w pobliżu Morza Białego, w krainie zwanej Biarmaland. Autor postanowił ustalić położenie wspomnianej wyżej krainy, ponieważ jej mieszkańcy, utrzymujący kontakty handlowe z norweskimi Wikingami, byli nie tylko bliskimi sąsiadami Rusi, ale brali też udział w niektórych wydarzeniach rozgrywających się na terenie państwa ruskiego. Autor analizuje wszystkie opracowania związane z Biarmalandem, poświęcając dużo miejsca sagom skandynawskim. Zwraca uwagę na udział elementów celtyckich w historii ludności rejonów nadbałtyckich w I tys. n.e.

Interesujący artykuł o kulturze ludów zamieszkujących środkowe Północ w X - XIII w. zawdzięczamy A. Ch. Chalikovowi (1976). Autor uwypukla m. in. kontakty, jakie te tereny miały z ludnością wschodniosłowiańską. Odzwierciedlają się one w różnych dziedzinach. Bułgaria Nadwożańska utrzymywała np. ożywione kontakty z Rusią Kijowską i Księstwem Włodzimiersko-Suzdańskim, którego była bezpośrednim sąsiadem w XII - XIII w.

Bardzo interesujący artykuł na temat bizantyjskich wyrobów tkackich, występujących na Rusi zawdzięczamy M. V. Fechnerowi (1977). Zabytki starożytnego tkactwa — tkaniny jedwabne ze wzorami i gładkie, często przetykane złotą nicią, znajdowane są często w grobach kurhanowych, w grobowcach książęcych, w warstwach kulturowych osad itp. Znanych jest 200 stanowisk związanych chronologicznie z czasami Rusi średniowiecznej, na których natrafiono na takie zabytki tekstylne. Ponieważ ulegają one łatwemu zniszczeniu, można przyjąć, że są one tylko niewielkim ułamkiem tego rodzaju przedmiotów, które przepływały przez ruski rynek. Dotychczas materiały te nie zostały należycie i w pełni opracowane. Na wstępie swego artykułu M. V. Fechner podaje historię tkactwa, powołując się na źródła pisane. Omawia rodzaje importowanych na Ruś tkanin. Głównym materiałem, na którym opiera swe dociekania, jest kolekcja tkanin znajdująca się w Państwowym Muzeum Historycznym (153 fragmenty z 45 miejscowości). Autor dużo miejsca poświęca technice tkackiej ciekawszych zabytków i sposobom farbowania tkanin. Wyróżniwszy tkaniny bizantyjskie, nanosi je na mapkę zgodnie z miejscami ich występowania na Rusi. Próbuje ustalić zapotrzebowanie

na różne tkaniny w społeczeństwie staroruskim. Ustala drogi handlowe łączące Ruś i Bizancjum w wiekach od X do XIII.

Wśród rozmaitych interesujących wyrobów importowanych, występujących na stanowiskach staroruskich z początku II tys. n.e. wymienić trzeba fibule podkowiaste z pogrubionymi końcami. Po raz pierwszy opracowano je w 1967 r. Po uzyskaniu nowych materiałów można było ustalić ich chronologię i określić terytorium rozprzestrzenienia tych ozdób, a także przeprowadzić próbę ustalenia dróg, jakimi dotarły na Ruś. Z. M. Sergeeva (1977) opracowała 23 fibule pochodzące z 19 stanowisk. Do artykułu dołączyła mapkę obrazującą występowanie tych zabytków na Rusi i na południowo-wschodnich terenach nadbałtyckich, skąd zapewne rozprzestrzeniły się na Ruś.

Budownictwo i architektura. E. N. Nosov (1977) przeanalizował szczegółowo wyniki badań V. I. Ravdonikasa nad budownictwem w Starej Ładodze i dokonał korekty dotychczasowych ustaleń. Okazało się bowiem, że nie wytrzymuje krytyki dotychczasowy podział domostw, odkrytych na tym stanowisku, na domostwa datowane na wieki VIII - IX — obszerne, o powierzchni od 42 m² do 120 m², z piecem pośrodku i na nieduże domostwa z wieku X, o rzucie kwadratowym (długość ścian od 3,7 m do 6 m), z piecem w narożniku. Te pierwsze niektórzy badacze wiążą z przedślowiańskimi mieszkańcami Starej Ładogi, tzn. z Finami. Okazało się, że typ domu kwadratowego, który wszyscy badacze przypisują Słowianom, można datować na czasy dużo wcześniejsze niż wiek X. Autor szczegółowo opisuje znane mu tego rodzaju domostwa, na które natrafiono w czasie wykopalisk w 1948 i 1950 r. E. N. Nosov zwraca też uwagę na domostwa dwuczęściowe — poświęca im sporo miejsca w swoim artykule.

W rezultacie prac wykopaliskowych prowadzonych w ostatnich latach w Kijowie natrafiono na liczne resztki zabudowań mieszkalnych, gospodarczych i produkcyjnych. Udało się przeprowadzić rekonstrukcję architektoniczną takich budynków mieszkalno-gospodarczych. Budynek mieszkalny zagrody był dwuczęściowy; składał się z izby, w której był piec, i sieni. Budynek gospodarczy był piętrowy — na dole był chlew dla bydła, na górze — spichrz na ziarno i inne produkty. V. O. Charlamov (1977) omówił szeroko konstrukcję tego rodzaju budynków. Dzięki jego badaniom uzyskano dane na temat typowych zabudowań Kijowa w czasach przedmongolskich.

W latach 1972 - 1973 prowadzono w Kijowie prace wykopaliskowe na miejscu, gdzie istniała siedziba dworska księcia Jarosława. Zgodnie z przekazem latopisu książę Włodzimierz Światosławowicz wznosił na tym miejscu pogańską świątynię. Po przyjęciu chrześcijaństwa w 988 r. zbudowano pierwszą, drewnianą, cerkiew św. Wasyla. W 1183 r. wzniesiono cerkiew kamienną, która była cerkwią dworską. Na badanym stanowisku w IX - X w. znajdował się ementarz członków drużyny książęcej. Od wieku X nastąpiło zabudowywanie wspomnianego obszaru — budynki wznoszono do wieku XIII. W trakcie

wykopalisk odkryto 5 domostw: cztery z X - XI w., a jedno z XIII w. Stwierdzono, że kres osady przypada na wiek XIII. Wiąże się ten fakt z najazdem Tatarów w 1240 r. (S. R. Kilievič 1977).

Na podstawie wieloletnich badań archeologiczno-architektonicznych soboru Bogurodzicy w Suzdału, pochodzącego z lat 1222 - 1225 ustalono, że pierwsza ceglana budowla pod wezwaniem Zaśnięcia NMP została zbudowana na tym miejscu za czasów Włodzimierza Monomacha między rokiem 1096 a 1105. Cerkiew istniała 45 lat. Szczegółowy opis resztek tej budowli znajdujemy w artykule A. D. Varganova (1977). Druga cerkiew została zbudowana głównie z miejscowego surowca — tufu (wykorzystano też cegły poprzedniej budowli) za czasów Jurija Długorękiego, około roku 1148. Trzecia cerkiew z lat 1222 - 1225 powstała za panowania księcia Jurija Wsiewołodowicza.

Sprawozdanie z prac archeologiczno-architektonicznych, prowadzonych w „starej katedrze” we Włodzimierzu Suzdalskim zostało zamieszczone w artykule P. A. Rappoport (1977b). Autor załącza ilustracje ciekawszych fragmentów tego dawnego budynku sakralnego, jak również rekonstrukcję rzutów poziomych. Na podstawie niektórych przedmiotów znalezionych w trakcie wykopalisk (ceramika, szklane bransolety) datuje się tę świątynię na wiek XII.

Ruiny dawnej budowli na miejscu monasteru Ewfrosiniewskiego, położone na północny wschód od cerkwi Zbawiciela w Połocku, zwróciły uwagę badaczy już przed pięćdziesięciu laty. Prowadzono też na nich prace archeologiczne. M. K. Karger (1977b) próbuje zrekonstruować świątynię na podstawie zachowanych do dziś fragmentów murów. Omawia niektóre ciekawsze detale architektoniczne i fragmenty zachowanych mozaik i fresków. Ten interesujący zabytek wczesnośredniowiecznego budownictwa sakralnego można datować na początek XII w.

Ten sam autor (M. K. Karger 1977a) zdaje również sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych w latach 1961 - 1962 w cerkwi Borysa i Gleba w Nowogródku, która została wzniesiona w XVI w. na fundamentach wcześniejszej budowli z XII w. Artykuł zawiera opis rezultatów badań nad pierwotną architekturą tego obiektu — analizuje jej plan i sposób budowy.

W artykule M. K. Kargera (1976) znajdujemy monograficzne opracowanie zabytków budownictwa sakralnego z XII - XIII w., zachowanych w Haliczu i jego okolicy. Na wstępie autor omawia historię badań archeologicznych, zainicjowanych na niektórych obiektach już w końcu XIX w.

Badacze już dawno zaobserwowali, że rozmiary cegieł zastosowanych w poszczególnych budowlach pozwalają ustalić czas ich wzniesienia. Już w XIX w. zauważono różnice istniejące między płaskimi ceglami z X - XIII w., a ceglami pochodzącymi z drugiej połowy XIII w. Później wyróżniono cegły z X - XI w. od cegieł datowanych na XII — początek XIII w. P. A. Rappoport (1976) dokonał próby wydatowania 20 średniowiecznych budowli ceglanych ze Smoleńska, właśnie na podstawie różnic w ceglach zastosowanych do ich budowy. Załącza tabele ilustrujące jego wywody.

W innym artykule P. A. Rappoport (1977a) zajmuje się płaskimi ceglami stosowanymi na Rusi od końca X do połowy XIII w., które często miały na swojej powierzchni różne znaki — rozmaite w rysunku i technice wykonania. Na wstępie swego artykułu autor daje krótką charakterystykę dziejów badań nad tymi zabytkami. Cegły ze znakami znaleziono m.in. w Czernihowie, Smoleńsku, Połocku, Grodnie itd. Niektóre znaki były zbliżone kształtem do liter. Autor przytacza przykłady różnej ich interpretacji przez uczonych.

Sztuka. W okolicach Moskwy, gdzie zbadano około tysiąca wczesnośredniowiecznych kurhanów, znaleziono 42 zawieszki w postaci krzyżyków lub ikonek. D. A. Beleńkaja (1976) podzieliła te interesujące zabytki na typy. Świadczą one o wysokim poziomie staroruskiego jubilerstwa. Niektóre krzyżyki zdobione są emalią. Autorka omawiając poszczególne egzemplarze szuka dla nich analogii na innych terenach słowiańskich, ponieważ w wiekach XII - XIII były rozpowszechnione szeroko. Autorka zestawia współwystępowanie krzyżyków na poszczególnych stanowiskach z innymi przedmiotami, tzn. z zausznicami, naszyjnikami, paciorkami, bransoletami, pierścionkami itp. Na mapie zaznacza rozmieszczenie krzyżyków i ikonek w kurhanach terenów podmoskiewskich, wyróżniając: 1) pochówki pierwszej połowy XII w. z krzyżykami, 2) pochówki drugiej połowy XII w. i początku XIII w. z krzyżykami, 3) pochówki z ikonką, 4) miejsca znalezienia form odlewniczych omawianych zabytków. Znalezione na wspomnianym wyżej terenie ikonki (6 szt.) rozpatruje autorka na szerokim tle porównawczym.

Tematem zainteresowania T. I. Makarovej (1976) jest miedziany krzyżyk znaleziony na ziemi kijowskiej, zdobiony emalią z postaciami Chrystusa i świętych oraz słowiańskimi napisami. Autorka zwraca uwagę na fakt, że mało mamy dotychczas danych o technikach stosowanych przez ówczesnych rzemieślników, o kolorach emalii itp. Istnieją też trudności z ustaleniem miejsca produkcji tego rodzaju krzyży. Autorka, rozpatrując 3 znane jej krzyże, zdobione emalią, wyciąga szersze wnioski na temat staroruskiego jubilerstwa XII w. Konkluduje, że tego typu zabytki powstały w pracowniach klasztornych.

Inny rodzaj zabytków zdobionych emalią, mianowicie guziczki wypełnione kolorową emalią, datowane najprawdopodobniej na XIII w., został opracowany przez T. I. Makarova i T. V. Nikołajeva (1976) przy okazji zainteresowania się tych badaczy haftowaną stulą z klasztoru w Twerze.

Pismo. Źródła ikonograficzne. Dokumenty. Pieczęcie. W swoim monograficznym opracowaniu latopisów nowogrodzkich A. G. Kuźmin (1977) próbuje udowodnić, iż pochodzą one z XI w. (wieśu badaczy wiąże je z wiekiem XII). Szczególną uwagę autora zwraca *Powieść minionych lat*.

W 1955 r. znaleziono w Nowogrodzie w warstwie z XI w. interesującą „gramotę” (nr 138). Ten staroruski zabytek piśmiennictwa jest dość dobrze

zachowanym spiszem dłużników. Opracowali go A. V. Arcichovskij i V. I. Borkovskij, zaś V. A. Kučkin (1977) uzupełnił tę analizę swoimi odkrywczymi spostrzeżeniami.

N. V. Kuza i A. A. Medynceva (1976) omówili jeden z najciekawszych napisów, odkrytych w soborze św. Zofii w Nowogrodzie. Mowa w nim o przybyciu do tego soboru Nikoły z Kijowa, przypuszczalnie w dniu św. Kosmy i Damiana. Autor napisu wspomina w nim o księciu Jarosławie, którego utożsamiać można z Jarosławem Mądrym, co zacieśnia chronologię na czas między rokiem 1050 a 1054.

G. N. Mojseeva (1976) rozpatruje nowe dane, oświetlające źródła, które związane są z pierwszymi wydaniem *Słowa o wyprawie Igora*, zaś V. L. Janin (1976) zajmuje się ciekawym dokumentem, jakim jest „ustawa księcia Jarosława o mostach”. Dokument ten wyświetla badaczom m.in. wiele spraw związanych z topografią średniowiecznego Nowogrodu.

Interesujący zabytek pisany z miniaturą wyobrażającą scenę orki, mianowicie tzw. latopis radziwillowski omawia A. V. Černecov (1977). Szczegółowo analizuje tę ilustrację, która jest bardzo ważnym źródłem dla poznania sposobów uprawy roli, stosowanych przez Słowian we wczesnym średniowieczu. Powołuje się na dane archeologiczne, etnograficzne i przekazy pisane. Fakt zastosowania zaprzęgu konnego przy orce związany był z zastosowaniem chomąta, znanego już wcześniej na Wschodzie. Na Rusi pojawiło się ono prędzej niż w Europie Zachodniej.

Kilka lat temu znaleziono w jednym z grobów staroruskiego cmentarzyska w grodzie Żelina 2 ołowiane pieczęcie odcisnięte jedną parą matryc. Jedna strona ma napis w języku greckim, druga — wyobrażenie Michała Archanioła. Opracowanie tego zabytku znajdujemy w artykule A. V. Kuzy (1977). Z tekstu napisu wynika, że była to pieczęć Eustafija. Podobne pieczęcie datowane są na połowę XI i początek XII w. Autor omawia analogiczne okazy, próbując jednoznacznie wyjaśnić, kto był właścicielem pieczęci z Żelina.

Obrządek pogrzebowy. Biełgorod Kijowski — to jeden z ważnych gospodarczych i kulturowych centrów Rusi starożytnej, ale niestety pod względem archeologicznym nie jest on zbadany w sposób dostateczny. W czasie prac wykopaliskowych prowadzonych w 1966 r. odkryto m.in. warsztat obróbki metalu i warsztat garncarski oraz wiele przeróżnych wytworów. Osobne zainteresowanie wzbudza zbadany w 1974 r. cmentarz, któremu poświęcony jest artykuł G. G. Mezencevej oraz Ja. P. Prilipki (1976). W grobach znajdowały się resztki tkanin bogato zdobionych złotym haftem. Krój odzieży wskazuje, że pochówki datować można na XII w., ale motyw haftu — plecionka — jest motywem znanym powszechnie już w XI w. Datowanie na wieki XI - XII znajduje potwierdzenie w ceramice pochodzącej z cmentarzyska, typowej dla tych czasów.

Cmentarzysko pod wsią Dudieniewo należy do najlepiej zbadanych sta-

nowisk Powołża Twerskiego. Cmentarzysko to składało się z 77 nasypów. G. V. Charitonov (1976) omawiający dzieje badań i ostatnie wyniki prac archeologicznych, przeprowadzonych na tym stanowisku załącza do swego opracowania plan cmentarzyska. Inwentarz grobowy z tego stanowiska jest bogaty (liczne ozdoby, wśród których dużo zausznice różnych typów, noże, ceramika, monety). Na podstawie zachowanych zabytków można obiekt datować na drugą połowę XI i XII w. Wiązać go można z plemieniem Krywiczów.

W artykule V. V. Sedova (1977) opublikowane zostały wyniki badań prowadzonych w 1970 r. na cmentarzysku kurhanowym w pobliżu wsi Gričkowo. W 6 z nich pochówek był szkieletowy. W inwentarzu grobowym wyróżniają się sprzączki, kolie paciorków (niektóre szklane), wisioriki, monety, topory. Chronologia tych kurhanów ustalona została na wiek XI.

W 1972 r. prowadzono badania archeologiczne kurhanów w okolicy wsi Sjaś i Tichwinka. Zweryfikowano 35 cmentarzysk kurhanowych; wiele z nich uległo niestety całkowitemu zniszczeniu. Dzięki pracom wykopaliskowym udało się uratować pewne materiały; zrekonstruowano też budowę niektórych kurhanów i wyciągnięto wnioski o stosowanym rytuale pogrzebowym. V. A. Nazarenko (1976) zaopatrzył swój artykuł w plany i rzuty kurhanów nr 6 i 12.

W okolicach Izborska, jednego z ważniejszych grodów staroruskich, zanotowano istnienie licznych cmentarzysk kurhanowych. Wiele z nich uległo niestety zniszczeniu w wyniku prac polowych. Tylko nieliczne udało się zbadać w toku planowych prac archeologicznych. Najbardziej interesujące okazało się cmentarzysko w pobliżu wsi Mały. Pierwsze badania przeprowadzono na nim w latach 1898 - 1899. W 1920 r. zanotowano istnienie ok. 200 kurhanów — niektóre były tylko nasypami z piasku, inne miały kamienne konstrukcje. V. V. Sedov (1976) zdał sprawozdanie z badań przeprowadzonych na kilku kurhanach, datowanych na czas między X a XII w. Wśród zabytków zwracają uwagę szklane paciorki, sprzączki, zausznice, monety, noże, krzesiwo. Autor daje opisy budowy poszczególnych kurhanów — zaobserwowane różnice świadczą o niejednorodnym składzie plemiennym ludności Izborska i jego okolicy w wiekach od X do XII (można się tu doszukiwać Krywiczów, Słowian z Nowogrodu i ludności nadbałtycko-fińskiej).

Na południowy zachód od Jarosławia w odległości 12 km od miejsca, gdzie Kotorośl wpada do Wołgi, znajduje się dobrze znane w literaturze przedmiotu cmentarzysko kurhanowe w Timierewsku. Według danych z 1959 r. składało się ono z 432 nasypów. Prace archeologiczne kontynuowano w 1961, a ostatnie prowadzono w 1973 r. W artykule I. V. Dubova (1976) znajdujemy sprawozdanie z prac wykopaliskowych na kurhanie nr 95. Kurhan ten datować można na podstawie charakterystycznych zabytków (paciorki szklane, srebrne i inne, grzebień, monety arabskie) na pierwszą połowę IX w.

Wyniki badań kurhanów, podobnie jak materiały uzyskane w trakcie prac archeologicznych prowadzonych na miejscu wczesnośredniowiecznych osad, są bardzo przydatne badaczom rozpatrującym historię wsi staroruskiej. Tym problemem na Mogilewskim Podnieprzu zajmował się przez wiele lat Ja. G.

Rijer (1976). Głównego materiału dostarczyły autorowi do jego artykułu wyniki badań kurhanów. Ja. G. Rijer poruszył w nim wiele problemów związanych z historią ruskiego osadnictwa wiejskiego, rozpatrzył zajęcia gospodarcze ludności i jej pojęcia ideologiczne. Materiały pochodzące z kurhanów są pomocne przy wyznaczaniu granic osadnictwa Dregowiczów, Krywiczów i Radymiczów, zamieszkujących Ziemię Mogilewską we wczesnym średniowieczu. Autor zaopatruje swoje opracowanie w liczne ilustracje, plany cmentarzysk i przekroje kurhanów.

Ponad 1500 kurhanów rozkopano na Powołżu w okolicach Kostromia. Uzyskane w czasie prac wykopaliskowych materiały były wykorzystane wielokrotnie dla ilustracji stosunków słowiańsko-fińskich w czasie, gdy zaczął kształtować się naród ruski. Jednak nikt nie zajął się dotychczas szerzej detalami obrządku pogrzebowego stosowanego przez ludność zamieszkującą wspomniany teren. Dopiero V. P. Głazov (1977) stwierdził, iż na podstawie różnic w budowie kurhanów i w rytuale pogrzebowym można na Powołżu Kostromskim wydzielić 3 rejony etnograficzne (jego wywody ilustruje mapka). Obserwuje się tam sporo cech charakterystycznych dla obrządku pogrzebowego Słowian, ale są też reliktury bałtyjskie.

Badania prowadzone na cmentarzysku kurhanowym pod wsią Załachtowie w obwodzie pskowskim miały wielkie znaczenie w pracach nad ustaleniem historii kultury staroruskiej na ziemiach położonych nad wschodnią częścią jeziora Czud. Okazało się, że na cmentarzysku znajdowały się tak kurhany szkieletowe z XI w. (zmarły złożony był albo na pierwotnej powierzchni gruntu, albo w jamie), jak również kurhany ciałopalne różnych typów. Badacze łączą je obecnie z typem dobrze znanych w obwodzie pskowskim długich kurhanów. W latach 1973 - 1974 odkryto w Załachtowie inny, niż dotychczas znane, typ kurhanu ciałopalnego. Szczegółowy opis tego nowego rodzaju kurhanów znajdujemy w artykule N. V. Chvoščinskiej (1977). Ich nasypy są dużo mniejsze od odkrytych poprzednio i zawierają tylko po jednym pochówku w jamie, zaś inwentarz grobowy w porównaniu do tych pierwszych jest bardzo bogaty (ozdoby, narzędzia, broń). Chronologia kurhanów ustalona została na czas od połowy do końca X w.

Pierwsze badania cmentarzyska pod wsią Kwietuń w obwodzie briańskim miały miejsce w latach czterdziestych XX w. Planowe prace wykopaliskowe kontynuowano w latach pięćdziesiątych w związku z kompleksowymi badaniami historycznymi Trubezewska. Cmentarzysko rozciągało się na obszarze około 3 km. Do 1968 r. zbadano 195 kurhanów, z których 3 należały do ludności kultury romeńskiej, a 192 datować można na czas między X a XIII w. V. A. Padin (1976) omówił 25 najbardziej interesujących kurhanów, ale w podsumowaniu swego opracowania uwzględnił też dane z pozostałych pochówków. W 9 kurhanach znajdowały się pochówki ciałopalne, w pozostałych — szkieletowe. Groby usytuowane były w kierunku wschód-zachód. Autor szczegółowo omawia budowę kurhanów i znalezione w nich zabytki.

W 1974 r. odkryto pod wsią Gorodnoje słowiańskie kurhany usytuowane

w pobliżu osady na prawym brzegu Mierli, lewego dopływu Worskły. Na miejscu osady wyróżniono warstwy wczesnosłowiańskiej kultury romeńskiej i warstwy z epoki Rusi Kijowskiej. A. A. Morużenko i V. A. Kosikov (1977) opublikowali wyniki badań, opisując budowę kurhanów, znalezione w nich szkielety oraz liczne zabytki ruchome (noże, pisanki, paciorki, pierścionki i inne ozdoby). Wspomniane wyżej obiekty łączą autorzy z plemieniem Siewierzan, datując je na XI w. Należy wspomnieć, że na omawianym ementarzysku natrafiono na kilka pochówków ludności koczowniczej.

V. P. Petrenko (1977) omawia nowe materiały uzyskane w trakcie badań prowadzonych przy ujściu rzeki Wołchow, które wniosły pewne korekty do dotychczasowych ustaleń co do funkcji nasypów grobowych (tzw. sopek), charakterystycznych dla Nowogrodzyczyny. Autor zajął się materiałami odkrytymi w Pobiediszczu koło Starej Łudogi; scharakteryzował budowę tych grobów i znalezione w nich inwentarz (m.in. zawieszka brązowa ze znakami Rurykowiczów). V. P. Petrenko sygnalizuje, że niektóre sprawy są nadal nie wyjaśnione — np. fakt braku pochówków w kilku nasypach. Stanowisko Pobiediszczu datowane jest na IX - X w.

Wierzenia. U narodów słowiańskich istniały liczne wierzenia i obrzędy związane z toporem, łączące się z kultem Peruna. W związku z powyższym bardzo duże znaczenie ma fakt znalezienia 2 toporów na grodzisku pod wsią Chlepień (w obwodzie smoleńskim), datowanych na wieki XI do XIII. Opis tych zabytków na tle całości badań grodziska znajdujemy w artykule K. A. Smirnova (1977). Pierwszy topór żelazny należy do grupy VI toporów roboczych (według Kirpičnikova), najczęściej występujących w wiekach XI - XII. Drugi — kamienny, młotkowaty, ma kształt podobny do toporów kultury fatianowskiej. Znaleziono go w warstwach z wieku XIII. W momencie znalezienia w jego otworze znajdował się żelazny rdzeń, który ułatwiał przymocowanie na toporzysku. Autor podkreśla, że z toporami kamiennymi wiążą się liczne wierzenia Litwinów i Słowian. Obydwa topory dostarczają nam nowych danych na temat przetrwania wierzeń pogańskich u ludności zamieszkującej dorzecze Wazury między XI a XIII w.

Osadnictwo — grody, osady. Począwszy od 1972 r. J. J. Morgunov prowadził badania wykopaliskowe na staroruskich stanowiskach położonych w górnym biegu rzeki Suły. Rezultaty badań 11 staroruskich grodzisk, datowanych na XII - XIII w. opublikował w 1977 r. (J. J. Morgunov 1977). Grody te były gródkami pogranicznymi. Autor ilustruje swoje opracowanie rzutami poziomymi i pionowymi ciekawszych obiektów.

Artykuł V. S. Davydučka i I. K. Frolova (1976) zawiera omówienie wszystkich stanowisk z I tys. n.e. w okolicach Orła nad Oką. Wiele z nich można wiązać z kulturą późnozarusińską, liczne — z ludnością staroruską

XII - XIV w. Autorzy, nanosząc na mapę stanowiska z różnych okresów, ustalili pewne prawidłowości w osadnictwie interesujących ich ziem.

Duży krok naprzód zrobiono w ostatnich latach w zakresie badania kultury Rusi Kijowskiej. Prace archeologiczne prowadzone w Wyszogródzie, Haliczu, Zwenigorodzie itp. dostarczyły nowych materiałów przydatnych w analizie społeczno-ekonomicznej struktury grodów i w ustalaniu ich funkcji obronnej, kulturowej i politycznej w systemie państwa staroruskiego. Badania osad wczesnośredniowiecznych pomagają w dociekaniach nad początkami gospodarki wiejskiej. Intensywne prace archeologiczne prowadzone w Kijowie rzuciły dużo światła na rozwój tego ważnego centrum władzy feudalnej państwa staroruskiego, ze specjalnym uwzględnieniem rozwoju rzemiosła, handlu, architektury, kultury i życia codziennego jego mieszkańców (I. I. Artemenko, 1977).

Badania wykopaliskowe prowadzone na miejscu wymienionych w łopisach grodów, położonych nad Niemnem, wykazały, że jedne z nich (Wołkowysk i Nowogródek) zostały wzniesione nie później niż w X w., a drugie (Grodno, Słonim i Turijnsk) powstały w wieku XI. Od XIII w. losy tych wszystkich grodów związane były z państwem litewskim. Uczeni doszli do wniosku, że w ich historii można wyróżnić 2 etapy rozwoju. F. D. Gurievič (1976) przekonywająco dokumentuje tę tezę. Na przykładzie zabytków z Nowogródka zestawia tablice charakterystycznych zabytków potwierdzających tą dwuetapowość — pierwszy etap przypadał na wieki X i XI, drugi na wieki XII - XIII. Ostatnie badania archeologiczne pozwoliły ustalić, że resztek Tywerska, grodu znanego z łopisów, szukać należy na grodzisku Tiurilinnasaari nad rzeką Wuksa. Udowodniono, że w XIII - XIV w. istniały kontakty między ludnością Tywerska a Nowogrodem (S. I. Kočkurkina, 1976).

Kwestia stratygrafii wielowarstwowego grodziska w Starej Ładodze była niejednokrotnie naświetlana w publikacjach poświęconych temu stanowisku. Specjalną uwagę badaczy przykuwały dolne warstwy obiektu z dobrze zachowanymi resztkami drewnianych zabudowań. O. I. Davidan (1976) podsumowuje dotychczasowe wyniki analiz stratygrafii grodziska na podstawie materiału uzyskanego w trakcie badań z lat 1947, 1948, 1950 i 1959. Rekonstruuje budowę domostw i rozmiary odkrytych w ich sąsiedztwie jam gospodarczych. Liczne zabytki — broń, narzędzia i przedmioty codziennego użytku — są pomocne autorce w rozważaniach na temat chronologii zabudowań. Wnioski końcowe, do jakich dochodzi autorka, są następujące: pierwsza osada na miejscu Starej Ładogi została założona około połowy VIII wieku. Górna data poziomu „c” przypada na koniec trzeciej ćwiartki IX w. W jego ramach wyróżnić można 3 warstwy domostw, tj. poziom e3 — z połowy VIII i pierwszej ćwierci IX w., poziom e2 — z drugiej ćwierci IX w., e1 — z trzeciej ćwierci IX w.

W artykule M. G. Rabinoviča (1977) poświęconym Moskwie z okresu między XIII a XVI w. podkreślony jest fakt, iż wyrosła ona na słowiańskiej osadzie plemienia Wiatyczów; była najpierw grodem niedużego księstwa,

by z czasem stać się stolicą Księstwa Wielkoruskiego. Na powstanie Moskwy średniowiecznej złożyły się wielowiekowe procesy etniczne, ekonomiczne (rozwoj rolnictwa, rzemiosła i handlu) i polityczne. W miarę tego, jak Moskwa koncentrowała wokół siebie wszystkie ziemie ruskie, i w miarę, jak rosło jej znaczenie, zmieniał się też wewnętrzny obraz grodu.

Przyjmuje się, że pierwsza osada, z której rozwinął się gród Łuck została założona w XI w. na niedużym cyplu między rzekami Styr i Głuszec (B. V. Kolosok, 1976). Badania geologiczne wykazały, że cypel ten był pierwotnie wyspą wśród bagien — rozszerzenie jej obszaru do rozmiarów znanych nam z XVIII i XIX w. nastąpiło między XII a XVI w. Okolice Łucka były już zasiedlone w neolicie, a warstwy kulturowe historycznego grodu sięgają wieku VI - VII. Skupienie wokół niego osad z drugiej połowy I tys. n.e. sygnalizuje, że był ten gród ważnym centrum plemiennym.

Smoleńsk — dawne centrum plemienia Krywiczów — odgrywał dużą rolę w czasach Rusi okresu przedmongolskiego i dlatego od dawna budził duże zainteresowanie uczonych. Jednak wyjaśnienia wymagały liczne problemy związane z jego powstaniem, podstawowymi etapami rozwoju i starożytnej topografią. Pierwszą próbę tego rodzaju przeprowadza L. V. Aleksejev (1977). Na wstępie przytacza źródła pisane, w których wymieniony jest Smoleńsk. W czasie prowadzonych przez 25 lat badań wykopaliskowych nie natrafiono w Smoleńsku na warstwy z IX - X w. Istnieje sugestia, iż pierwszy gród został w owym czasie założony gdzieś w pobliżu, jak to miało miejsce we wczesnym średniowieczu w wypadkach np. Mińska i Połocka. Autor łączy początki grodu smoleńskiego z zespołem stanowisk odkrytych w Gniezdowie (duże cmentarzysko kurhanowe, składające się z ok. 5 tys. nasypów, 1 grodzisko, osada otwarta i skarb monet arabskich), datowanych na IX — początek XI w. W następnym, tzw. książęcym okresie gród rozwijał się intensywnie na nowym miejscu. L. V. Aleksejev szczegółowo omawia jego topografię i wszystkie materiały naświetlające różne strony życia w tym ośrodku władzy feudalnej.

Początki Mścislawia, dawnego ważnego grodu ziemi smoleńskiej, sięgają XII w. L. V. Aleksejev (1976) przedstawił dzieje Mścislawia znane ze źródeł pisanych, a następnie zanalizował dane uzyskane w trakcie prowadzonych na tym grodzisku badań wykopaliskowych.

W czasie prac wykopaliskowych na grodzisku Chlepień w obwodzie smoleńskim stwierdzono, że pierwsza osada na tym miejscu została założona w IX w. Gród powstał w wiekach XII - XIII jako siedziba feudała, a zniszczony został na skutek pożaru wywołanego działaniami wojennymi. Na grodzisku wyróżniono pozostałości zabudowań należących do czeladzi feudała. Obserwacje poczynione na wymienionym wyżej obiekcie wyjaśniają nam dużo nie znanych dotychczas aspektów życia staroruskiej osady feudalnej (R. L. Rozenfeldt, K. A. Smirnov, 1977).

Rimov — staroruski gród pograniczny jest tematem opracowania M. T. Sokola (1977). Autor zwraca uwagę na fakt, że ta staroruska strażnica jest wymieniona w *Słowie o wyprawie Igora* pod rokiem 1185. Położony na prawym

brzegu Dniepru strzegł południowych rubieży państwa staroruskiego. Na podstawie wzmianek zawartych w latopisie, jak również wykorzystując dane z zakresu toponomastyki M. T. Sokol ustala, że gród usytuowany był nad rzeką Samotkań, w okolicach dzisiejszego Wierchniednieprowska.

W czasie badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Chocimiu w latach 1961, 1962, 1964 i 1967 pod murami obronnymi i budowlami pochodzącymi z drugiej połowy XV w. natrafiono na resztki grodu obronnego z drugiej połowy XIV w., który był trzy razy mniejszy niż warownia piętnastowieczna. Jeszcze starsze konstrukcje pochodzą z drugiej połowy wieku XIII. Materiały archeologiczne pozwalają przyjąć, że pierwsze kamienne umocnienia obronne wzniesiono w latach czterdziestych-pięćdziesiątych XIII w., gdy gród wchodził w skład księstwa halicko-wołyńskiego. Początki osadnictwa słowiańskiego wiązać można na tym miejscu z półziemiankami datowanymi na wiek X i z warstwami kulturowymi z wieków od VIII do XIII (B. O. Timošćuk 1977). W 1958 r. archeologowie przeprowadzili badania wykopaliskowe na miejscu kompleksu osadniczego z końca XII i XIII w. pod wsią Radomla (w obw. Mogilew). Odkryto tam 2 grody i osadę (O. N. Melnikovskaja, 1976).

W czasie badań wykopaliskowych na grodzisku Bolszoje Gornalskoje postawiono sobie 2 zadania z zakresu stratygrafii: 1) ustalić, które obiekty osady są zsynchronizowane chronologicznie i 2) znaleźć sposób na najbardziej zwarte wyrażenie informacji stratygraficznych. V. A. Bašilov i A. V. Kuza (1977) szczegółowo opisują tryb postępowania zastosowany na badanym stanowisku z uwzględnieniem specyfiki dokumentacji. Artykuł ilustrują plany i tablice. Autorzy stwierdzili, że rozwój grodu w drugim okresie słowiańskim był równoległy z włączeniem Siewierzan w skład jednego państwa staroruskiego. Pożar i zniszczenie grodu nastąpiło w rezultacie najazdu Pieczyngów na Ruś w X w.

W latach 1969 - 1972 ekspedycja archeologiczna z Muzeum w Ermitażu rozpoczęła badania stanowisk średniowiecznych znajdujących się na terenie rezerwatu A. S. Puszkina, celem ustalenia początków osadnictwa w okolicach miejsca urodzenia poety. Zbadano grodzisko Woronecz pod wsią Trigoroskoje i grodzisko Sawkino, położone w odległości 1 km od wsi Michajłowskoje. W Woroneczu znaleziono ceramikę oraz narzędzia i pozostałości drewnianej zabudowy grodu z XII - XIII w. Wczesnośredniowieczna ceramika z Sawkino jest datowana na IX - XIII w. Najciekawszymi zabytkami z tego stanowiska są zabytki związane z jubilerstwem, tzn. ozdoby i formy odlewnicze. Głównym zajęciem ludności grodu było rzemiosło (nie znaleziono narzędzi związanych z uprawą roli) (V. D. Beleckij, 1977).

W 1972 r. ekspedycja muzeum w Kalininie rozkopywała osadę słowiańską Biel'j Gorodok, która położona była na lewym brzegu rzeki Mołoga, 400 m poniżej wsi Borisowskoje przy ujściu rzeki Miedwied. Naprzeciw osady, na lewym brzegu tej rzeki znajdowało się ementarzysko składające się z 78 kurhanów. G. V. Charitonov i I. G. Portn'jagin (1977) opracowali sprawozdanie z prowadzonych badań. Ceramika, lepiąca ręcznie, znaleziona na miejscu

osady ma często ornament w postaci wytłaczanych palcem dołków, co jest m.in. charakterystyczne również dla ceramiki z dolnych warstw Starej Ładogi. Interesujące jest odkrycie resztek pieca do wytopu żelaza oraz ułamków kamiennych form odlewniczych, które mogą świadczyć o miejscowej produkcji jubilerskiej. Na omawianym stanowisku znaleziono też metalowe narzędzia. Całość materiału pochodzi z XI - XII w.

Wyniki prac archeologicznych wyczerpująco uzupełniają przekazy pisane, dotyczące problemów wsi staroruskiej. T. N. Nikolskaja prowadziła w tym celu przez wiele lat badania wykopaliskowe w obwodach orłowskim i kałużskim. Odkryto i zbadano około 100 osad wiejskich z czasów Rusi wczesnośredniowiecznej. Nikolskaja (1977) podsumowała wyniki tych prac, rozpatrując następujące zagadnienia: 1) topografia osad, 2) rozmiary osad, 3) klasyfikacja chronologiczna osad, 4) rozplanowanie osad. Opublikowane dane rzucają dużo światła na rozwój osad Wiatyczów. Autorce udało się udowodnić, że początki osadnictwa słowiańskiego w dorzeczu górnej Oki sięgają okresu między VIII a X w. Rozszerzyło się ono później wzdłuż środkowego biegu tej rzeki, a także nad górnym i środkowym Donem. Szczyt rozkwitu gospodarki i rzemiosła Wiatyczów przypada na wieki od XII do XIII, kiedy notuje się wzrost liczby osad wiejskich i grodów.

Szeroko zakrojone badania archeologiczne prowadzono również na ziemiach środkowego Podniestrza, które wchodziły w skład księstwa halickiego. Miały one również na celu uzupełnienie przekazów pisanych naświetlających różne strony życia mieszkańców Rusi Halickiej. O. M. Priechnjuk (1977) zebrał wyniki badań z lat 1968 - 1969, omawiając kolejno osady i grodziska z interesującego go terenu datowane na XII - XIII w. (łącznie 24 stanowiska). Do pracy załączył mapkę i ilustracje ciekawszych zabytków.

Niezwykle cennych dla nauki danych o osadnictwie końca I tys. n.e. w okolicach Starej Ładogi dostarczyły materiały archeologiczne grodu i osady pod wsią Nowyje Dubowniki, na prawym brzegu Wołchowa, w odległości 9 km od Starej Ładogi. Znalezione zabytki pozwalają stwierdzić, że istniały liczne analogie, tak w zakresie budownictwa, jak i wytwórczości rzemieślniczej między tym stanowiskiem a wczesnośredniowieczną Starą Ładogą. E. N. Nosov (1976) ustala chronologię obiektów na VIII - IX w. Do artykułu załącza ilustracje ciekawszej ceramiki i innych zabytków.

Geografii historycznej okolic Moskwy poświęcony jest artykuł A. A. Juški (1976). Autor rozpatruje rozwój posiadłości licznych ruskich rodów, czerpiąc wiele danych ze źródeł archeologicznych. Udowadnia w ten sposób zasiedlenie interesującego go terenu przez Słowian w XII - XIII w.

Nowe odkrycia. W latach 1971 - 1974 przeprowadzono intensywne prace archeologiczne w obwodzie leningradzkim, na terenie znanej z łopisów Ziemi Wotskiej. Zlokalizowano tam 32 ementarzyska kurhanowe. W końcu XIX w.

prowadził już w tej okolicy szerokie badania L. K. Ivanovskij (J. A. Rjabinin, 1976).

Prace górnowołżańskiej ekspedycji archeologicznej nad rzeką Sić (lata 1971 i 72) miały na celu przepenetrowanie terenu, który od dawna zwracał uwagę uczonych. Pierwsze wykopaliska prowadzono tam w 1866 r., gdy natrafiono na liczne kurhany będące pochówkami wojowników Jurija Wsiewołodowicza (bitwa w 1238 r.). Kurhany zbadane w 1971 r. w Michalewsku charakteryzowały się obrządkiem szkieletowym. Z ciekawszych znalezionych tam zabytków wymienić należy złotem przetykaną taśmę pochodzenia bizantyjskiego z XII - XIII w., która opasywała jedną z czaszek i zawieszkę w postaci krzyża wpisanego w koło. Drugą osadę odkryto w 1972 r. pod wsią Turbanowo, gdzie zbadano resztki domostw, w których znaleziono liczne przedmioty codziennego użytku. Osada uległa zniszczeniu na skutek pożaru, który wiązać można z najazdem tatarsko-mongolskim i klęską wojsk Jurija Wsiewołodowicza w 1238 r. (K. I. Komarov, 1977).

W 1973 r. Oddział Środkowoeuropejskiej Ekspedycji Instytutu Archeologii AN ZSRR prowadził badania archeologiczne w dorzeczu Desny. Natrafiono tam m.in. na osadę kultury późnozaruszyńskiej oraz osady i cmentarzyska z czasów Rusi Kijowskiej. Artykuł G. N. Pronina i A. S. Smirnova (1977) podsumowuje wyniki uzyskane na tych ostatnich stanowiskach. Autorzy załączają mapę stanowisk i ilustracje typowych fragmentów ceramiki.

Wyniki badań dwóch cmentarzysk kurhanowych, które rozkopane zostały w 1972 r. pod Nowogródkiem, w okolicach wsi Sielec i Botarewka, opracowane zostały przez K. V. Pavlovą (1977). Do artykułu załączono plan cmentarzyska w Botarewce i przekroje oraz rzuty poziome typowych kurhanów. Autorka omawia sposób chowania zmarłych i szczegóły budowy kurhanów oraz ich wyposażenia.

W 1974 r. prowadzono pod kierunkiem A. S. Smirnova prace wykopaliskowe pod wsią Partizanskoje (obw. Briańsk) nad Nawłą, lewym dopływem Desny. Natrafiono tam na warstwy z neolitu i epoki brązu oraz na resztki osad ludności późnozaruszyńskiej i ludności kultury romeńsko-borszewskiej z IX - X w. (I. I. Artemenko, A. S. Smirnov 1977).

W trakcie badań ratowniczych zabezpieczono w Łucku resztki domostw z czasów Rusi Kijowskiej. Materiał ceramiczny pozwala datować jedne obiekty na wieki XI - XII, inne — na wiek IX, a jeszcze inne — na okres między wiekiem X a XIII. Nowe materiały staroruskie uzyskano też w trakcie badań okolic Łucka w 1973 r., tj. na grodziskach Usicze, Torczyny, Szepiety oraz na cmentarzysku kurhanowym pod Lubomlą (M. M. Kučinko, 1976).

LITERATURA

Wykaz skrótów: А — Археология, Київ; АС — Археологический сборник, Ленинград; АСССР — Археология СССР, свод археологических источников, Москва; ВДИ — Вестник древней истории, Москва; ВИ — Вопросы истории, Москва; КСИА — Краткие сообщения Института Археологии, Москва; СА — Советская археология, Москва.

- Алексеев Л. В., 1976: *Древний Мстиславль (по материалам раскопок 1959 - 1964, 1968, 1969 г.)*, КСИА, 146, 44 - 52.
- 1977: *О древнем Смоленске (к проблеме происхождения, начальной истории и топографии)*, СА, 1, 83 - 103.
- Артеменко И. И., 1977: *Археологические исследования в Украинской ССР*, СА, 4, 12 - 29.
- Артеменко И. И., Смирнов О. С., 1977: *Партизанське — багачошарова пам'ятка на Брящині*, А, 23, 48 - 60.
- Ауліх В. В., 1977: *Про вивчення слов'яно-руської кераміки*, А, 21, 66 - 71.
- Башнилов В. А., Куза А. В., 1977: *Стратиграфические исследования на Большом Горняльском городище*, КСИА, 150, 17 - 23.
- Беленькая Д. А., 1976: *Кресты и иконки из курганов Подмосковья*, СА, 4, 88 - 99.
- Белецкий В. Д., 1977: *Археологические работы в Государственном заповеднике имени А. С. Пушкина*, АС, 18, 110 - 125.
- Белецкий С. В., 1976: *Биконические сосуды Труборова городища*, СА, 3, 327 - 329.
- 1977: *Керамика городища Камно Псковской области*, КСИА, 150, 92 - 97.
- Беляева С. О., Недопако Д. П., Москаленко Н. П., 1977: *Про середньовічне чавуноливарне виробництво*, А, 23, 78 - 87.
- Белан Н. Г., 1977: *До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тисячолітті н. е.*, А, 24, 29 - 37.
- Варгаиов А. Д., 1977: *Еще раз о суздальском соборе*, СА, 2, 249 - 255.
- Глазов В. П., 1977: *О курганах костромского Поволжья*, КСИА, 150, 37 - 41.
- Гопак В. Д., 1976: *Техника кузнечного ремесла у восточных славян во второй половине I тысячелетия н. э. (Днепро-Днестровское междуречье)*, СА, 2, 46 - 56.
- Гуревич Ф. Д., 1976: *Два этапа в истории древнерусских городов Полеманья*, КСИА, 146, 25 - 31.
- Давидан О. И., 1976: *Стратиграфия нижнего слоя староладожского городища и вопросы датировки*, АС, 17, 101 - 118.
- 1977: *К вопросу об организации косторезного ремесла в древней Ладоге*, АС, 18, 101 - 105.
- Давыдчук В. С., Фролов И. К., 1976: *К истории заселения орловского течения Оки в I тысячелетии н. э.*, КСИА, 146, 11 - 17.
- Даниленко В. М., 1976: *Пізньюзарубинецькі пам'ятки київського типу*, А, 19, 65 - 92.
- Дубов И. В., 1976: *Новые раскопки Тимеревского могильника*, КСИА, 146, 82 - 86.
- Каргер М. К., 1976: *К истории галицкого зодчества XII - XIII вв.*, КСИА, 146, 53 - 59.
- 1977а: *Раскопки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке*, КСИА, 150, 79 - 85.
- 1977б: *Храм — усыпальница в Евфросиниевском монастыре в Полоцке*, СА, 1, 240 - 247.
- Каспарова К. В., 1976а: *Новые материалы могильника Отвержики и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья*, АС, 17, 35 - 66.
- 1976б: *О верхней хронологической границе зарубинецкой культуры Припятского Полесья*, СА, 3, 128 - 140.
- 1977: *О фибулах зарубинецкого типа*, АС, 18, 68 - 78.
- Кілієвич С. Р., 1977: *Розкопки Великого Ярославого двору в Києві (1972 - 1973 рр.)*, А, 21, 92 - 101.
- Козак Д. Н., 1977: *Підверізи — поселення шеворської культури на Львівщині*, А, 23, 71 - 78.
- Колосок Б. В., 1976: *Історико — топографічні умови виникнення Луцька*, А, 20, 51 - 59.

- Комаров К. И., 1977: *О работах верхневолжской экспедиции на Сити*, КСИА, 148, 82 - 84.
- Кочкуркина С. И., 1976: *Тиверск*, КСИА, 146, 63 - 70.
- Краснов Ю. А., 1976: *Об одном типе пахотных орудий древней Руси*, КСИА, 146, 37 - 43
- Кропоткин В. В., Нахапетян В. Е., 1976: *Новый центр железодельного производства III - IV вв. н. э. в бассейне Южного Буга*, СА, 3, 317 - 324.
- Куза А. В., 1977: *Печати Евстафия (О некоторых особенностях русской сфрагистики конца XI в.)*, СА, 3, 121 - 129.
- Куза А. В., Мединцева А. А., 1976: *Запись Николая из новгородского софийского собора*, СА, 1, 135 - 145.
- Кузьмин А. Г., 1977: *Начало новгородского летописания*, ВИ, 1, 59 - 77.
- Кучинко М. М., 1976: *Археологічні рятівні роботи на Волині*, А, 19, 107 - 108.
- Кучкин В. А., 1977: *К изучению текста новгородской берестяной грамоты 138*, СА, 4, 292 - 295.
- Львова З. А., 1977: *К вопросу о причинах проникновения стеклянных бус X - начала XI века в северные районы Восточной Европы*, АС, 18, 106 - 109.
- Леонтев А. Е., 1976: *Классификация ножей Сарского городища*, СА, 2, 33 - 45.
- Макарова Т. И., 1976: *Патрональные энколпионы с перегородчатой эмалью*, СА, 3, 163 - 174.
- Макарова Т. И., Николаева Т. В., 1976: *Из истории культуры тверского Отроча монастыря*, СА, 4, 100 - 110.
- Махно Э. В., 1976: *Пам'ятки типу Дитиничів і Компаніївський могильник*, А, 19, 95 - 101.
- Мачинский Д. А., 1977: *К вопросу о территории обитания славян в I - VI веках*, АС, 17, 82 - 100.
- Мезенцева Г. Г., Прилипко Я. П., 1976: *Открытие Белгородского могильника*, СА, 2, 245 - 248.
- 1977: *Гончарна майстерня у Белгороді Київському*, А, 24, 82 - 86.
- Мельниковская О. Н., 1976: *Обследование древнего Радомля*, КСИА, 146, 60 - 62.
- Миролюбов М. А., 1976: *Орудия вторичной обработки почвы и уборки урожая из Старой Ладого*, АС, 17, 119 - 124.
- Мойсеева Г. Н., 1976: *Новые материалы о Хронографе со „Словом о полку Игореве“*, ВИ, 12, 44 - 57.
- Моргунов Ю. Ю., 1977: *Три древнерусских городища Верхнего Посулья*, КСИА, 150, 74 - 79.
- Моруженко А. А., Косиков В. А., 1977: *Курганы у с. Городное*, СА, 1, 281 - 288.
- Назаренко В. А., 1976: *Раскопки курганов на Тихвинке*, КСИА, 146, 96 - 100.
- Никитин А. Л., 1976: *Биармия и древняя Русь*, В. И., 7, 56 - 69.
- Никольская Т. Н., 1977: *Сельские поселения земли вятичей*, КСИА, 150, 3 - 10.
- Носов Е. Н., 1976: *Поселение у Волховских порогов*, КСИА, 146, 76 - 81.
- 1977: *Некоторые вопросы домостроительства Старой Ладого*, КСИА, 150, 10 - 17.
- Оятева Е. И., 1976: *Две публикации средневековой кожаной обуви. Критические замечания*, АС, 17, 125 - 129.
- Павлова К. В., 1977: *Раскопки курганов у деревень Селец и Ботаревка в Пономанье*, КСИА, 148, 85 - 90.
- Падин В. А., 1976: *Кветунский древнерусский могильник*, СА, 1, 197 - 210.
- Пачкова С. П., 1977: *Поселения поблизу с. Круглик на Буковині*, А, 23, 24 - 35.
- Перхавко В. Б., 1977: *Вопросы раннесредневековой истории Белоруссии (VI - IX вв. н. э.) в польской археологической литературе последних лет (1960 - 1975 гг.)*, СА, 4, 146 - 155.
- Петренко В. П., 1977: *Раскопки сопки в урочище Победище близ Старой Ладого*, КСИА, 150, 55 - 62.
- Приходнюк О. М., 1977: *Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968 - 1969 гг.)*, А, 22, 99 - 106.
- Пронин Г. Н., Смирнов А. С., 1977: *Работы деснинского левогобережного отряда в 1973 г.*, КСИА, 148, 91 - 94.
- Рабинович М. Г., 1977: *Облик Москвы в XIII - XVI веках*, ВИ, 11, 130-143.

- Раппопорт П. А., 1976: *Метод датирования памятников древнего смоленского зодчества по формату кирпича*, СА, 2, 83 - 93.
- 1977а: *Знаки на плинфе*, КСИА, 150, 28 - 33.
- 1977б: „*Старая кафедра*” в окрестностях Владимира Вольнского, СА, 4, 253 - 266.
- Риер Я. Г., 1976: *Изучение курганов в Могилевском Поднепровье*, СА 2, 179 - 191.
- Розенфельд Р. Л., Смирнов К. А., 1977: *Замки и ключи с городища Хлепень*, КСИА, 150, 89 - 91.
- Русанова И. П., 1977: *Один из методов классификации раннеславянской керамики*, КСИА, 148, 31 - 35.
- Рябинин Е. А., 1976: *Археологические памятники Вотской Земли*, СА, 1, 211 - 219.
- Седов В. В., 1976: *Мальский курганно — жальничный могильник близ Изборска*, КСИА, 146, 87 - 95.
- 1977: *Севежские курганы*, КСИА, 150, 68 - 74.
- Сергеева З. М., 1977: *О подковообразных фибулах с утолщенными концами на территории древней Руси*, КСИА, 150, 34 - 37.
- Смирнова Г. П., 1976: *Лепная керамика древнего Новгорода*, КСИА, 146, 3 - 10.
- Смирнов К. А., 1977: *Новые данные о почитании топора древними славянами*, СА, 3, 289 - 291.
- Сокол М. Т., 1977: *Римов — давньоруське місто — застава*, А, 21, 72 - 76.
- Сухобоков О. В., 1977: *До питання про пам'ятки волинцевського типу*, А, 21, 50 - 65.
- Сымонович Э. А., 1977: *Стеклянная посуда из поднепровско — причерноморских памятников Черняховской культуры*, СА, 1, 176 - 186.
- Тимошук Б. О., 1977: *Середньовічний Хотин*, А, 22, 29 - 39.
- Тиханова М. А., 1977: *Жилище ремесленника — древодела на поселении у с. Лука Врублевецкая на Днестре*, КСИА, 148, 69 - 76.
- Фехнер М. В., 1977: *Изделия шелкотрапцких мастерских Византии в древней Руси*, СА, 3, 130 - 142.
- Флеров В. С., 1976: *Лощеная керамика Саркела — Белой Вежи*, СА, 2, 57 - 66.
- Хавлюк П. И., 1977: *Про реконструкцію черняхівських жорен*, А, 24, 21 - 28.
- Халиков А. Х., 1976: *Культура народов Среднего Поволжья в X - XIII веках*, ВИ, 4, 102 - 119.
- Харитонов Г. В., 1976: *Дудневский курганный могильник*, КСИА, 146, 101 - 104.
- Харитонов Г. В., Портнягин И. Г., 1977: *Раскопки селища Белый Городок на средней Моголе*, КСИА, 148, 95 - 97.
- Харламов В. О. 1977: *Київська садиба X ст. (За матеріалами розкопок Подолу)* А, 24, 37 - 46.
- Хвошинская И. В., 1977: *О новом типе курганов в могильнике у дер. Залахтовье*, КСИА, 150, 62 - 68.
- Чернецов А. В., 1976: *Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий*, КСИА, 146, 32 - 36.
- 1977: *Сцена пахоты на миниатюре раздвигловской летописи*, КСИА, 150, 23 - 28.
- Шукун М. Б., 1976: *Археологические данные о славянах II - IV веков. Перспективы ретроспективного метода*, АС, 17, 65 - 81.
- 1977: *Современное состояние готской проблемы и черняховская культура*, АС, 18, 79 - 91.
- Юшко А. А., 1976: *Историческая география московской земли (из предистории с. Битяговского)*, КСИА, 146, 70 - 75.
- Янин В. Л., 1976: *Еще раз об „Уставе князя Ярослава о мостех”*, СА, 3, 157 - 162.

TRAVAUX SUR LES PEUPLES SLAVES DE L'ANTIQUITÉ ET DU HAUT
MOYEN ÂGE, PARUS RÉCEMMENT EN U.R.S.S.

par

JANINA EFFERTOWA (Poznań)

Résumé

L'article contient la revue des travaux publiés dans les périodiques soviétiques au cours des années 1976 - 1977 et portant sur l'histoire et la culture des Slaves dans l'Antiquité et au Haut Moyen Âge. A côté des articles rendant compte de la progression des fouilles ou faisant état de nouvelles découvertes importantes dans le domaine de la culture slave, on y a présenté des études concernant certaines questions méthodologiques (p. ex. classification de la céramique), des travaux consacrés aux difficultés de l'identification de la civilisation slave aux IIe - IVe siècles, aux problèmes chronologiques que posent certaines civilisations (p. ex. celle de Zarubincy), aux rapports entre les civilisations particulières et les ensembles synchroniques et diachroniques (entre autres aux questions liées au type dit de Kiev, à celui de Wołyńcewo, à la civilisation de Saltowo-Majaki). De même, on y a passé en revue des articles ayant trait à divers problèmes de l'activité économique, tels que production artisanale, outillage agricole, relations commerciales, enceintes fortifiées, vestiges de monuments, menus objets décoratifs, croyances, rite funéraire, etc. L'article est complété par une bibliographie établie dans l'ordre chronologique.